

Álmos mint dinasztikus ős és az Árpád-dinasztia szakralitása

Kovács Attila

Magyarságkutató Intézet, Budapest

KIVONAT

A tanulmány arra hívja föl a figyelmet, hogy Álmos feláldozásának információja nem két egymással semmilyen szinten nem kompatibilis magyarázatra vezethető csak vissza. A gazdasági, politikai és kulturális kontextus változása korszakonként módosította az állandó legitimációs igényt. Az államalapítás után az új berendezkedés igyekezett elhatárolódni a korábbi struktúra minden elemétől, amely az elit megítélése szerint szemben állt az új rendszerrel az élet bármely területén. Az új rendszer változásai pedig oda vezettek a 13. században, hogy a még fellelhető korábbi pogány hagyományok és legitimációs elemek már felhasználhatóvá váltak a korabeli elit számára aktuális igényeik érdekében. A 10. századi szakralitásról nincsenek egykorú adataink, ezért az államalapítás előtti viszonyok társadalomszerveződési struktúráit mutattam be, hiszen ezek a koncepciók azok, amelyek megértésével tudunk adni egy reális elképzelést arról, hogy a 10. századi magyarságnál milyen csoportképző mechanizmusok működtek, és ennek keretében milyen is lehetett a szakralitás kiépítésének konstrukciója. Mindezek áttekintése mellett arra jutottam, hogy az Álmos halálával kapcsolatosan megőrzött információ átrétegzésen ment keresztül. A 10. századból származó információ két eredőre mehet vissza, az egyik az, amely tudhatott Álmos honfoglalás idején való elhalálzásáról, a másik esetleg Álmos rituális feláldozásáról tudhatott. A hangsúly Álmoson mint dinasztikus őson van. A 13. században ez az információ válhatott keresztény köntösben megjeleníthetővé. Így a szembenállás feloldható és beilleszthető a korszakváltozások egymásra reflektáló sorába, ahol ciklikusan felkarolnak vagy elvetnek dolgokat.

KULCSSZAVAK: Álmos, szakralitás, pogány rítusok, keresztény hagyományok, átrétegződés, legitimáció, vertikális társadalom.

*„...Minden nemzetnek megvannak a titkai,
amik egyszerre teszik erejét és gyengeségét.
A hibák rendesen azonosak az erényekkel.
Csak a nézőpont más.”
(Babits Mihály)*

Tanulmányomban igyekszem azt a bináris oppozíciót feloldani, amelyben egyes kutatók Álmos feláldozását kizárólag pogány szakrális hagyománynak tekintik azokkal szemben, akik szerint ez csakis bibliai fordulat. A legitimáció korszakoként való hullámszerűsége lehetővé teszi, hogy a szakralitás bizonyos elemei újra és újra felbukkanjanak, esetenként más formulákban kifejeződve, néha pedig ugyanaz az elem bukkan fel, csak más hangsúllyal.

A szakralitás megítélésének preconcepciói

A szakrális feláldozás pogány hagyománya mellett van Bóna István. Bóna úgy véli, hogy 894/95-ben még Álmos a legfőbb vezető, aki a *kündü* méltóságot tölthette be. Őt a besenyőktől elszenvedett vereség miatt szakrálisan feláldozták. Mivel a feláldozás hagyománya fennmaradt az Árpád-dinasztiában, és az Álmos név sem ritka az uralkodóházban, Álmos halálát biztosan szakrális áldozatnak tekinthetjük.¹ Róheim Géza kimerítő alaposággal tárgyalja a kérdést. Róheim kiemeli, hogy a szakrális uralkodó funkciójához számos hiedelem kapcsolódhatott. Az égiekkel való kapcsolattartás mellett népének jó sorsáért is felelős volt isteni erejénél fogva, illetve a természeti csapások jelezheték szakrális képességei hanyatlását.² Már Álmos születéséhez is totemisztikus elemek kapcsolódnak, így az Árpádok dinasztiája a totemősök földöntúli erejével rendelkezik, és biztosítja a kapcsolatot az ősökkel. A totem feláldozása megfelel a királyölésnek, amelynek célja a szakrális erő megújítása és az egész népre való újbóli kiterjesztése.³ Györffy György is hasonlóan vélekedik, amikor azt írja, hogy szerinte Álmost úgy ölték meg, hogy már funkció nélkül volt.⁴ Tóth Sándor László is hasonló megállapítást tesz, amikor azt mondja, hogy előrehaladott kora miatt áldozták föl Álmost, ugyanakkor a szakrális és a tényleges uralkodót is büntethették rituális halállal.⁵ Érintőlegesen Uhrman Iván is a pogány teória mellett van, kifejti, hogy Álmos rituális feláldozását figyelembe véve csakis ő lehetett a *kündü*. Így az Anonymusnál szereplő adat alapján (Cundu pater Curzan) arra lehet következtetni, hogy Kurszán Álmos fia volt. Álmos 895-ben bekövetkező feláldozása után idősebb fia, Árpád lett a *kündü*, míg a *gyula* pozíciót öccse, Kurszán nyerte el. Uhrman szerint ez lehet a magyarázata annak, hogy 895 után Árpád eltűnik a forrásokból, és a hadakozásokban Kurszán neve bukkan fel.⁶ Korai elképzelésében Deér József vélekedett úgy, hogy Álmos a *gyula* funkciót töltötte be a magyar törzsszövetségben, amikor Levedi lemondott a hatalmáról.⁷ Álmost a

1 Bóna 2000, 27–28.

2 Róheim 1917, 60–64, 64–68.

3 Róheim 1917, 77–90.

4 Györffy 1984, 596.

5 Tóth 1988, 572.

6 Uhrman 1988, 218.

7 Deér 2007, 48–52. (Az 1938-as munka újbóli kiadása.)

gyula tisztség viselőjének gondolja Ferdinandy Mihály, aki úgy véli, hogy egyfajta főbíró jogkörrel bírhatott.⁸

Mindezzel ellentétben bibliai párhuzamnak gondolja a dolgot Vékony Gábor. Vékony a feláldozást egyértelműen az egyházi szerzők kulturális nézőpontjának megjelenéseként értékeli az Álmos-történetben. Szerinte itt bibliai párhuzamról van szó,⁹ és a krónikakompozíció Mózesrel állítja párhuzamba Álmost.¹⁰

Róna-Tas András kétségbe vonja az elméletet, hogy az egyik forrásban fennmaradt híradás (a XIV. századi krónikakompozíció információi) szerint Álmost, Árpád apját megölték Erdélyben. Róna-Tas úgy gondolja, elképzelhetetlen, hogy Árpád a honfoglalás után, szakrális okokból megölette volna saját apját. Ha mégis valós a történet Álmos feláldozásáról, úgy csakis Árpád tudtán kívül, a környezetéből valaki vagy valakik teheték, azzal a céllal, hogy Árpádnak kedvezzenek, talán épp azért, mert Árpád számára veszélyes vagy hátrányos politikai irányvonalat képviselt atyja. A családon belüli komoly politikai feszültségre példaként hozza fel *Német Lajost* és fiát, *Karlmannt*.¹¹

Álmos feláldozását eddig rendre összekötötték a magyar kutatásban a *kündü/gyula* problémakörrel. Így ennek értelmezési hálójában a „feláldozástörténet” aszerint volt magyarázva, hogy az adott kutató a honfoglaló magyar politikai eliten belül a kündü vagy a gyula tisztség viselőjének gondolta Álmost, azaz egy előzetes és nem feltétlenül kapcsolódó hatalomszervezési modell jelentősen befolyásolta az információtöredék megítélését és kontextusba helyezését Álmostal kapcsolatban.¹² Maga az információ amilyen rövid, annyira jelentős. A kereszténység szűrőjén keresztül ez az információ került lejegyzésre: „apját, Álmost Erdély országban megölték, mindenesetre nem mehetett be Pannóniába.”¹³ Ez nem tartalmaz semmi egyéb fogódzót, mégis sokan összekapcsolták a kutatásban a kündü, illetve a gyula tisztséggel. Ez pedig megítélésünk szerint azért viszi félre a témát, mert többszörös áttételen keresztül módosítja egy információ (Álmos feláldozása) megítélését, annak fényében, hogy ki milyen előtörténetet konstruál az eseményhez, miközben egyik titulus sem köthető Álmos személyéhez semmilyen módon. A probléma ott kezdődik, hogy két bizánci forrás (DAI, György barát krónikájának folytatása), illetve egy latin forrás (Regino) tudósít minket a honfoglalás korabeli eseményekről, a magyarsággal kapcsolatos egyéb információkról pedig a muszlim források. Ezekben pedig világosan látható, hogy ahol a

8 Ferdinandy 1941, 23–37.

9 Álmos itt Mózeshez hasonlatos, jogos jussához juttatja népét, az új hazához, amely bizonyítéka a nép kiválasztottságának. Mózes pedig a bűnök eltörlésének szimbolikus aktusaként nem léphet be az új hazába, az a megtisztult és az új lehetőséget kapott zsidóság otthona lesz. Ezt már Ipolyi Arnold is megállapította (Ipolyi 1929, 12–20.).

10 Vékony 1987, 383.

11 Róna-Tas 1997, 270, 301–303.

12 Legújabbán B. Szabó János és Sudár Balázs foglalta össze a kende/kündü illetve a dzsila/gyula tisztség kapcsán kialakult hipotéziseket, alaposan körbejárva a témát (B. Szabó–Sudár 2019.).

13 HKÍF 359; SRH I. 287.

magyarok vezetői név szerint vannak említve, ott nem szerepel titulussuk, ahol pedig titulusokat említenek a magyarokkal kapcsolatban, ott nevek nem szerepelnek. Így minden koncepció, ami ezen tisztségek feltételezett feladatköréből kívánja levezetni a magyar vezető lehetséges vagy elvetendő szakralitását, tévútra visz minket.

Az átrétegzés mint a pogány szakralitás és a keresztény legitimitás ellentétének megoldása

Két lehetőség van: vagy elfogadjuk, hogy Álmos feláldozása benne volt a magyar hiedelemvilágban, vagy kései egyházi betoldásnak tituláljuk. Eddig a kettő szögesen szemben állt egymással. Számos kutató feszült egymásnak a témában, és érzékelhető egy szembenállás, amely alapján dönteni kellene, hogy a keresztény kultúrkör primátusát emeljük ki, vagy a nomád (és egyben samanisztikus) örökség mellett törjünk lándzsát. Ezt a fajta szembenállást igyekszem feloldani egy harmadikutas szemlélettel.

Álmos leírásában a magyar forrásokban rendszerint szakrális jegyek fedezhetők fel (közvetlenül a nemzetség totemösétől származik, apja neve a 'szent' jelentésre megy vissza, míg anyja nevében az 'ősanya' lappanghat).¹⁴ Ez származhat népi hagyományból, amely az Árpád nemzetség dinasztikus törekvéseiből ered. Ez esetben nyilván abból a célból született, hogy megalapozza a dinasztia szakrális eredetét.¹⁵ Amennyiben így van, nem szükséges a pogány hagyományt és a kései keresztény hagyományt szembeállítani, azaz a bibliai párhuzam nem zárja ki automatikusan a pogány hagyományt. Úgy gondolom, átrétegződésről van szó. Ez azt jelenti, hogy a kései keresztény írástudók betoldása nem más, mint egy pogány hagyomány krisztianizálása. Az uralkodóház szakralitásának megalapozása általános igény volt a dinasztiaik részéről. Ezzel az uralkodóházaknak dolgozó írástudók is tisztában voltak. A magyar helyzet annyiban volt speciális, hogy viszonylag fiatal alapítású királyságnak kellett szakrális alapot teremteni, viszont olyan dinasztiaiknak, amely a kereszténység előtt is rendelkezett magasabb szintű hatalmi struktúrával, hiszen a Kazár Birodalom része volt a délorosz sztyeppén. (A birodalomszervezés elemeit pedig elsajátította a magyar elit, de az ideológiai alapvetése nem tűnt kompatibilisnek a keresztény dinasztiaik szakrális megalapozottságával.) Következésképp a magyarok – sok nomád néppel ellentétben – rendelkeztek pogány dinasztiaikval, amely ismerte és alkalmazta a birodalomszervezés

14 Ezt bővebben kifejti: Demény 1996, 65–82.

15 Levedi és Árpád esetében is azokat a jelzőket láthatjuk, mint amit a sztyeppén a Türk Birodalom alkalmaz a rátermettség, elhivatottság és kiválasztottság megállapításánál. Ezek a vezető személyek bölcsök (bilgä), bátrak/vitézek/hősök (alp), a törvény alapján lettek beiktatva, uralmuk a rendet és a törvényt (törü) hozza el és jeleníti meg az alattvalók számára. Tehát a Türk Birodalom fogalmi kategóriáinak megfelelői megvannak a magyar nyelvben, és ez arra utal, hogy a magyar politikai elit még a 10. század közepén is e kategóriák mentén gondolkodott a hatalomról és a legitimitásról (Zimonyi 2012, 41–46.).

bizonyos elemeit, viszont keresztény közegben előtörténet nélkülinek számítottak, hiszen nem rendelkeztek a kereszténység szemében is legitim dinasztikus múlttal. Így az egyházi szerzőnek nem kellett mást csinálnia, mint egy meglévő hagyományt bibliai párhuzamokra alapozva krisztianizálni. Ez járt a legkisebb erőbefektetéssel, mert nem kellett újat kitárlani, és a legnagyobb hatásfokkal, mert nem csak az írástudók előtt volt ismert a történet, így általánosan ismert volta miatt jobban segítette az arra hivatottakat. Tehát nem megalakították a történetet, hanem átalakították. Ennek következtében az ideológia terjesztésére sem kellett hatalmas energiákat fordítani, hiszen eleve közismert volt. Másrészt régisége folytán megkérdőjelezői sem voltak, nem úgy, mint egy friss legitimációs elmélet esetén.

Az átrétegzésre számtalan példa felhozható az egyház gyakorlatából. Erre egy közismert példa Krisztus születési idejének a pogány téli napfordulóra való tétele. A kereszténység a karácsonyfa (eredetileg bármilyen örökzöld növény) állításának pogány germán, római és kelta hagyományát krisztianizálta, amely szintén a téli napfordulóhoz kötődött. A húsvéti tojás mint a termékenység szimbóluma, amely gyógyító erővel is bírt, szintén pogány előképekre megy vissza, hiszen számos avar sírban találtak tojást, vagy gondolhatunk a finnugor nyelvű népek vízimadárkultuszára, és a világ keletkezésének tojással való összefüggéseire.

Tehát azt mondom, hogy a kései lejegyzés és a bibliai párhuzam (a XIV. századi krónikakompozíció adata) nem zárja ki, hogy lehetett egy pogány (szakrális) hagyomány. A keresztény köntösben megjelenő információ Álmossal kapcsolatban két eredőre mehet vissza. A pogány előzmény létére pedig a többi történeti forrásban Álmos személyével kapcsolatos információk utalhatnak. Álmos fia Árpád fejedelemmel kapcsolatban kimutatható az uralkodásra alkalmasság, a nomád népek hatalomszemléletének alapkritériumai-val megjelölve. Ennek fényében kell megítélnünk Árpád apját, Álmost, aki a rátermett és a honfoglalást levezénylő vezér őse. Másrészt a honfoglalás és a korábbi haza elvesztése tény. Az is tény, hogy a magyarság a Kazár Birodalom szerves részét képezte a honfoglalás előtt, így a magyarság a kazár politikai elitbe is integrálva volt. Ennél fogva jól ismerhette a kazár hatalmi szokásokat a népet ért katonai, gazdasági vagy természeti csapás esetén („Ha a kazárok földjére aszály nehezedik, vagy más baj éri országukat, vagy a nemzetek valamelyikével háborúba keverednek [...] a köznép és az előkelők a kazár király elé sereglenek s azt mondják neki: »Mi ezt a hākān-t s az ő napjait előjelnek tekintve balvégtetű embernek nézzük. Öld meg, vagy add át nekünk, majd mi megöljük.«”).¹⁶ Ez azt jelenti, hogy a felelősségre vonás és a szakrális karizma megújításának összekapcsolása egyetlen aktusban (feláldozás) való ötvöződése közismert lehetett a magyar politikai elit körében (na és persze a csatlakozott kabarak között evidenciának számított). Harmadrészt nagyon fontos, hogy ha ez tényleg csak kései keresztény betoldás lenne, akkor egyetlen lépésben

16 A muszlim szerzők részletesen beszámolnak a Kazár Birodalom működéséről, ahogy az idézett részletben is fontos információkat láthatunk a szakralitással kapcsolatban, amelyet a legbővebb formában Maszúdi hagyományozott az utókorra (Kmoskó 2000, 172.).

egy keresztény szentre vezetné vissza a dinasztiát,¹⁷ esetleg valamilyen szenttel kapcsolatos momentumot írna le (pl. mint Metód találkozása az ugor királlyal), vagy még inkább a kereszténységet felvevő első dinasztikus személyhez kapcsolódna a legendárium (például ahogy azt Klodvig esetében láthatjuk a következő bekezdésben röviden kifejtve). Kérdés, hogy a 13–14. században emlékezhetek-e olyan erősen Árpád apjára a dinasztiában, mint Szent István apjára? Miért tartották fontosnak a 14. századi krónikakompozícióban fenn tartani a korábbi századból megörökölt híradásokat Álmos feláldozásával kapcsolatban? Vajon a nagy átalakulásokat hozó 13. században a krónikairódalom korabeli szerkesztőinél keresztény szemszögből nem tűnt volna-e ideálisabb személynek Géza, aki maga is felvette a kereszténységet, és keresztény dinasztikus házasságot is nyélbe ütött (a Német-Római Császársággal) fia számára, mint Álmos, aki ilyen keresztény szempontból fontos momentumokat nem tud felmutatni, ráadásul neki a fia sem volt keresztény?¹⁸

Visszatérve az előzmények kapcsán a 9. századhoz, a magyar törzsszövetség nem írható le szakrális uralmi formaként, mert ezt a Kazár Birodalomban lehetetlen lett volna átvenni, utána pedig egészen más geopolitikai közegbe kerültek a Kárpát-medencében berendezkedő magyarok.¹⁹ Mindenesetre az Árpádok – mint minden dinasztia – törekedtek a szakralitás kiépítésére. Úgy gondolom, ennek első lépése a dinasztiaalapító felmenőinek égi kapcsolata (például: Emese a turullal). A keletről nyugatra vándorolt, egykor pogány germán frankoknál is hasonlót őriztek meg az írástudók. Hincmar, Reims érseke, népének legelső keresztény királyáról jegyezte le a legendát, hogy megkeresztelésekor a krizmát és az olajat maga a Szentlélek hozta galamb formájában, a szertartást végző (Szent) Remig püspöknek. Később pedig ez az információ – némileg átalakulva – eredményezi azt a legendát, hogy a felkenéshez használt olaj gyógyító képességgel ruházta fel a későbbi francia királyokat.

17 Ahogy a Volga és az Emba között berendezkedő nogajoknál látjuk, a dzsingiszida leszármazás hiányában a szakralitást nem tudta magának biztosítani, ezért uralkodójuk, Edige, és főként fiai az írástudókkal kidolgoztatnak egy muszlim legitimációt. Ebben Edigét egy muszlim szent, a korbán Közép-Ázsiában rendkívül ismert Hodzsa Ahmed Baba-Tüklesz leszármazottjának mutatták ki. Ezzel az iszlamizált, de szokásjogában még a korábbi nomád mintákat követő köznépnél mérsékelt sikereket értek el (Ivanics 2004, 154–155.).

18 Amennyiben a dinasztikus ős Árpád, és Szent István alakját is megelőzi a dinasztikus legitimációban, úgy a legkézenfekvőbb az ő felmenőinek (első körben atyjának Álmosnak) a kereszténységhez kötése. Akár úgy, hogy keresztény feleséget kreálnak neki, vagy keresztények védelmezőjének mutatják fel, avagy az első kereszténységet felvevő személynek ábrázolják (aki után még következhetek pogány leszármazottak), különösen abban az esetben, ha a honfoglalás nem az ő személyéhez kötődik, hanem Árpádéhoz [témánk szempontjából ez különösen fontos].

19 „[...] a római világot az erdőzónától a Kárpát-medence és a délorosz steppe választotta el, ami azzal járt, hogy az erdővidéken létrejövő nagyobb politikai-társadalmi képződmények nemcsak Rómával való találkozás nyomán alakultak ki, hanem a nomádok is hatással voltak rájuk. Ennek az alternatívának jelentősége fokozatosan csökkent, miután a Nyugat-Európában kikristályosodott Mediterráneum-erdővidék modell fokozatosan kelet felé hatolva az erdőzónában a Kárpát-medencét bekebelezte a 10. század végére” (Zimonyi 2014, 199.).

Ugyanakkor fennmaradt a frank uralkodók kereszténység előtti pogány eredetmondája.²⁰ Eszerint Klodvig ősanyja a tengerből előbukkanó sertésformájú mitikus lénytől esik teherbe. A vadkanféleség mint a germán klán totemisztikus őse a megtermékenyítés aktusával biztosítja a dinasztia számára a varázserőt.²¹ A turulmonda is tökéletesen illeszkedik ebbe a sorba. A különleges jelzők szintén ezt a célt szolgálták a dinasztialapító és az ősök tekintetében, főként az olyan terminusok, amelyek a nomád közösségekben az alkalmasság és a kiválasztottság hordozóinak számítottak (erős, nemes, vitéz, bölcs, tekintélyes, rátermett). Tóth Sándor azt állapítja meg, hogy Álmos nevének megfejtése a magyar szakirodalomban erősen függött attól, hogy szakrális uralkodónak tekintették-e? Ő azon az állásponton van, hogy Álmos neve egyaránt visszamehet egy ótörök óvónévre, jelenthet papkirályt, és a magyar álom szóval való összefüggése sem elvethető.²² Ezt a személynévben és az egyén születési körülményeiben is megjelenő különlegességet láthatjuk Álmossal kapcsolatban. Az uralomra alkalmasságot, a rendkívüli (szerzett) egyéni képességeket Árpád, sőt Levedi tekintetében is látjuk, és ez kortárs magyar hagyományból származik.²³

Összességében nem is az a fontos, hogy tényleg feláldozták-e Álmost, hanem az, hogy abban a kulturális közegben, ami a magyarságot jellemezte a 10. században, abban ez (Álmos rituális feláldozása) legitimációs erővel bírt a dinasztia számára. Ez pedig kettős viszonyt mutat, egyrészt a tömegek elvárását az uralkodóház felé, másrészt a dinasztia tagjainak igényét arra, hogy szakralitásukkal más potenciális vetélytárs fölé helyezték magukat (ez az eliten belüli dinasztiaaváltás megakadályozásának egyik eszköze lehetett). Természetesen ebben a tömegek elvárásainak való megfelelés is benne van a korabeli „pogány” kultúrkör keretein belül.

Tehát lehetséges, hogy Álmost szakrálisan feláldozták a régi haza elvesztése okán és az új haza sikeres elfoglalásának égi biztosítékaként.²⁴ Az is lehetséges, hogy a honfoglalás időpontjához nagyon közeli időszakban halt meg Álmos (természetes halállal), és az információ ideológiai átalakítása egybevágtott a dinasztia legitimációs törekvéseivel. Itt

20 Európa nyugati népei uralkodó dinasztiainak a szakralitással való kapcsolatát Szántó Richárd is elemezte. A Karoling dinasztiaival kapcsolatban megállapítja, hogy mivel későn, a körülöttük már kereszténnyé vált dinasztiaikkal versengve kellett a legitimitásukat bizonyítani, ezért a királyi ősök hiányában őszösvetségi példák nyomán az isteni kiválasztottságot preferálták. Tehát a nyugati pogány dinasztiaik megkeresztelkedésük után fokozatosan lemondtak isteni származásukról, de hatalmuk isteni eredetét keresztény szimbolikában átfogalmazva, ezen új formában megtartották (Szántó 1997, 153–154.).

21 Dümmerth 1989, 22.

22 Tóth 2015, 182–183.

23 Lásd a DAI vonatkozó leírását: Moravcsik 2003, 171–179.

24 Kristó Gyula azzal számol, hogy a kazár mintára átvett kettős szakrális fejedelemség a 850-es évek második felétől létezett, de a 950-es évekre a DAI híradásaiból kiolvashatóan megszűnt (Kristó 2002, 65–69.). Kristó sajnálatos módon (ebben az esetben) nem követte elég figyelmesen a vele egy egyetemen működő, és a témában döntő fordulatot megíró kutatók írásait (lásd: Márton Alfréd, Róna-Tas András, Zimonyi István).

persze feltételezhetjük, hogy el kellett telnie bizonyos időnek Álmos halálát követően, mert a kortárs szemtanúk eltűnése után indulhatott csak meg a „legendaképzés”. Ehhez persze hozzájárulhatott néhány külső körülmény is. Itt is két eset lehetséges: egyrészt egy válsághelyzet idején (például külpolitikai fiaskó, amely komoly hatalmi válsággal járhatott) szükséges az uralkodó (és dinasztiaja) helyzetének megerősítése. Másrészt a pusztító lehetőség megnyílása arra, hogy magasabb legitimitációs szintre lépjen a dinasztia (konkrétan a Kelet-Európában kizárólagosan szakralitással rendelkező kazár uralkodóháznak és birodalmának megroppanása lehetett egy ilyen különleges pillanat). No és persze az ilyen típusú legitimitációs igény az után is fennmarad, ha a dinasztia (és az elit, majd a nép) vallást vált, így a 13. században is szükség lehetett ilyesmire, ami indokolhatta akár egy esemény (Álmos természetes halála), akár egy szakrális hagyomány (Álmos feláldozása) felülírtegzését keresztény szemszögből. Amennyiben amellet érvelünk, hogy Álmost ténylegesen feláldozták, úgy a válsághelyzet, amihez kapcsolható az esemény, a besenyő támadás következtében a haza elvesztése; ennek másik sarokpontja, hogy a sztyeppéről való kiszorulásnak a kazár–magyar kapcsolatok közvetlenségének megszűnésével kellett járnia. Vagyis Álmos feláldozását szakrális aktusként már megcselekedhette a magyar elit, ezzel a népharagot kanonizálhatta, másrészt az új vezetés számára a szakralitás első lépését biztosíthatta. Mindezek mellett figyelemre méltó az is, hogy a kagán tisztséget a magyar titulátúrában nem találjuk, tehát a magyar elit tartózkodott a kagán címének felvételétől. Másrészt nem szabad elfeledni, hogy az elszakadt néprésszel való kapcsolattartásban a még mindig nagyhatalmi státusban lévő kazárok megkerülhetetlennek látszottak. A szakralitás megteremtését célzó aktust nyilván már nem tudta megakadályozni a kazár elit (amennyiben tudomása volt róla), de a kazárok besenyőkkel való kiegyezésének realitása visszatartó erővel bírhatott a magyar uralkodó nemzetség számára attól, hogy a szakralitás (és a *de jure* szuverenitás) minden attribútumát használja. Ha pedig Álmost nem áldozták föl, akkor a szakralitás fokozatos megteremtésének följebb vázolt koncepciója mentén más válsághelyzetet és más cselekvési részt kell találnunk, továbbra is figyelembe véve, hogy mindez Álmos kortársainak elhalálozása után jöhetett csak szóba. Ha az Álmos halála utáni optimális időszakot és a válsághelyzeteket tekintjük végig, illetve a fent említett külpolitikai lehetőség megnyílását, akkor a következő időszakok jöhetnek szóba: 933, 955, 965 és 970 után). Ezek kellően távol vannak Álmos halálától, de még mindig a „pogány” kultúrkör dominanciájának időszakában. Emellett persze ne feledjük el, hogy a nomád elit mindig is rugalmas volt vallási kérdésekben, hiszen ezt politikai döntésként kezelte, ezért megkockáztatható, hogy a kereszténység felé való nyitás szimultán jelentkezhetett ebben az időszakban (azaz Bulcsú és más magyar előkelők megkeresztelkedése a 950-es években, valamint később Géza fejedelem és elitjének megkeresztelkedése a 970-es években nem zárja ki az előbb felvázoltakat).

A legitimáció és az elit a 13. században

A szakralitás nem csak a nomád kultúrkörben volt fontos, ahogy korábban említettem is. Ne feledjük: a magyar krónikáshagyomány az írástudók szűk csoportjánál összpontosult a középkor folyamán. Az egyház és a királyi hatalom pedig ideológiai támaszként számított a múlt újrakonstruálásában a „krónikásokra”, méghozzá olyan módon, hogy a magyar nemzet fogalmának megteremtését hangsúlyosan az elit szemszögéből nézve alkossa meg. Kézaihoz szokás kötni a nemzetfogalom megalkotását, amely a köznemesek széles táborát is a kiváltságolt csoportok közé emelte, és a nagy cezúrát az aktuális társadalmi viszonyok fényében az adózó alattvalók és a nemesi kiváltságokkal rendelkezők között húzta meg,²⁵ azaz a királyi dinasztia és az egyházi méltóságok mellett nem csak a nagybirtokos nemesek, hanem már a kis- és középbirtokkal rendelkező nemesek is a kiváltságoltak köréhez tartoztak.

A krónikairódalom kiváló összefoglalását adja Thoroczkay Gábor, aki felhívja a figyelmet arra, hogy az egyháziak által művelt történeti jellegű, a dinasztíával és az elittel szoros összefüggésbe hozható irodalom ciklikus változást mutat. Amellett, hogy kidomborítja ezt az egyháztörténészek körében közismert tényt, Thoroczkay Gábor arra mutat rá, hogy az idoneitás erősödése a legitimitással szemben, amit eddig az 1210-es évek körülre datáltak, valójában már jó húsz évvel korábban kimutatható, és szoros összefüggést mutat az aktuális uralkodói igényekkel. Tehát a királyi hatalom megerősítését periodikusan hol az idoneista, hol a legitimista megokolás jellemezte a krónikairódalomban.²⁶ Ráadásul a 14. századi történetíróknál – akik érdemleges szerepet vállaltak a Képes Krónika összeállításában – kimutatható, hogy erősen hittek a korlátlan királyi hatalomban, aminek egyik eleme volt az a momentum, miszerint a király az égi akarat véghez vivője.²⁷ Így e megállapítás szervesen kapcsolódik azon nézetemhez, hogy a krónikairódalom a korszakbeli aktualitásokhoz igazodó „hullámzása” mellett a királyi dinasztia uralomhoz való jogát két alapvető eszközzel kívánta megerősíteni: az idoneitással és a legitimitással. Természetesen a ciklikusságból adódóan hol az egyik, hol a másik volt domináns. Ehhez jön az alattvalók körében való tisztelet biztosítása (értendő ez a főuraktól az adózó „nemtelenekig” mindenkire). Ez az a pont, ahol Álmos feláldozásának információja átrétegzésre kerülhetett, bibliai köntösbe öltöztetve. Jellemző a korszak megfelelő trendjeinek beépítése, illetve az információ ezen új standardok mentén való átalakítása is. Itt kell utalnunk a többek által elismert, Veszprémy László által is megfogalmazott felismerésre: a krónikairódalomban is tetten érhető átstilizálásra a 13. század elején.²⁸ Mindezek hatottak a belőlük kialakuló krónikacsaládra, a 14. századi krónikakompozícióra.

25 Kézai munkájának struktúráját és a mű fontosságát szemléletesen ismerteti Szűcs 1984, 415–444.

26 Thoroczkay 2020, 95–96.

27 Thoroczkay 2020, 108–109.

28 Veszprémy 2004, 327–328.

Ide tartozik még Szovák Kornél azon megállapítása, hogy az elit keresztény hitre térése nem érintette a köznépi szimbolikus gondolkodást a korai időszakban. A későbbiekben is szívósan éltek a hagyományok, még úgy is, hogy ezek nyíltan ellentétbe kerültek a keresztény felfogással. Ezért aztán különböző csonkuláson, illetve torzuláson mentek keresztül, de még így is számos elem beépült a folyamatosan formálódó krónikairódmunkba. Erre jó példa a fehérló-, a csodaszarvas-, a turul- és a Botond-monda (jelentőségükre később még kitérek). Ezek mint az archaikus társadalmi értékrend szimbólumai tűnnek fel, és szerves részét képezték a jogi-szagrális és a társadalmi-politikai szférának. Fontos kiemelni, hogy ebben is a pogány szokásjog köznép közötti továbbélésének tartósságát láthatjuk. Utolsó kapcsolatként pedig azt citálhatjuk, hogy a 13. század harmincas éveiben élő hagyomány volt a Volga vidéki magyarság körében az elszakadt és nyugatra vándorolt magyarsággal való etnikai kapcsolat.²⁹ Vagyis a szájhagyomány és a szimbolikus gondolkodás, továbbá a még pogány gyökerekkel rendelkező mondavilág és a szokásjog bizonyos elemei még komoly identitás meghatározó erővel bírtak a Kárpát-medencében akkor, amikor az elit már több mint száz esztendeje vallást váltott.

Középkorászaink, akik a nemzetté válással foglalkoztak – bár számos dologban vitáztak –, döntő többségében egyetértettek abban, hogy a korszak vízválasztója a 13. század. A cezúrára, azaz a 13. század előtti állapotokra, többféle modellt állítottak fel.

Kristó Gyula úgy gondolja, hogy a 13. századra értek be azok a folyamatok, amelyek együttesen megteremtették az igényt az ősi múlt felkarolására, a még pogány ősök dicsőretére. Mindezek mögött egyrészt a peregrináció során megismert néptoposzok és az aktuális honi helyzet összekapcsolása húzódik meg, ahol az idegen befolyás és a külföldieknek juttatott privilégiumok elleni propaganda eszközeként funkcionálhatott a tisztán magyar ősök idealizált képe a maguk pogány mivoltával.³⁰ A másik ilyen tendencia a köznemesség gazdasági előretörése, és a birtokszerzés és földbirtokvédelem 13. századi fölerősödése, amelynél magától értetődő legitimációs eszköz volt a szerzemény minél ősbibb időkre való visszavezetése. Ebben a küzdelemben a világi nagybirtokosság is érdekelt volt, így a korábbi egyházi ideológiai irányvonal felülírására került sor a magyarok honszerzése, a nemzetiségek és dicső ősök terén, valamint a legitimáció nem keresztény elemeinek felemelése, sőt rehabilitációja kapcsán, ami a királyi családtól az egyszerű köznemesig terjedt.³¹

Perényi József véleménye az, hogy a nemzeti öntudat kialakításának előzménye a törzsek szétzúzása volt a 10. század utolsó évtizedeiben. A kollektív tudat szemszögéből egy átmeneti időszak következett, amikor törzsi öntudat már nem volt, helyette nemzetségi csoportöntudatok funkcionáltak. A kivételt az Árpádok nemzetségi eredethagyományára épített kollektív tudat jelentette. A törzsszervezet felszámolásával párhuzamosan életmód-

29 Szovák 2015, 146–147.

30 Kristó 1997, 138–161.

31 Kristó 1970, 113–135.

váltás is zajlott. A kontinuitást a magyar királyi család jelentette, amely törzsfők leszármazottja volt, míg a törzsek szétverésével a többi törzsi elit eredethagyománya elveszett, a törzsi terület (a korábbi „ország” jelentésben) megszűnt. A szállásterületek összessége immár a király országa lett, és a régi speciális értelemben vett uralom (mint a nomád népek terminológiájában a más népcsoportok feletti hatalomgyakorlás) fogalmát felváltotta a szélesebb értelmű uralom fogalma, ami a területiségben nyilvánult meg. A társadalmi és gazdasági átalakulás teljesen megváltoztatta a magyar társadalmat, és a nyugati típusú feudális viszonyok kialakulása volt megfigyelhető. A 11–12. században az országban laknak a magyarok, a behívott (keresztény) telepesek/vendégek és a nem magyar nyelvű, leigázott vagy szövetséges csoportok (szlávok, kabarok). A nagy váltást Perényi József szerint is a 13. század hozza el, ahol az írástudók (főként Anonymus) a nyugati híradásokat megismerve a keresztény kultúrkörnek megfelelően kategorizálják a népeket. A magyarokat, mivel fehérbőrűek, Jáfettől származtatják, kinek fiát, Magógot megteszik a magyarok ősapjának. Magóg népei közé tartoztak a hunok. Tehát a magyarok és a hunok rokonok, az alávetés révén a más nyelven beszélő csoportok is tulajdonképp a magyarság részét képezik. Azaz a magyar nemzet előképét már megtalálhatjuk Anonymusnál.³²

Szűcs Jenő úgy gondolja, hogy a tudati struktúrában akkor áll be jelentős változás, amikor az elit az írástudókon keresztül megismerkedik a nyugati csoportszervezés legújabb trendjeivel. A hűbéri lokalizmus, a keresztény univerzalizmus és a személyes hűség keverékből kialakul az új társadalmi berendezkedés. A régi gentilis alapon szerveződő közösségeket a római jog és a görög politikai közösség gondolata írta át, a germán szokásrendszer bizonyos elemeinek átvétele mellett. Ezt a rendszert már nem elsődrendűen valamilyen függőségi viszony, hanem a szabadság és a jog közösségének öntudata fejezi ki, méghozzá úgy, hogy mindezt nem egy etnikai közösséghez köti, hanem a politikai közösség egységesen az állam birtokosa. Az állam territóriumán belül a kereszténység kulturális keretei által meghatározva a különböző etnikai eredetű vagy más nyelvi közegből jövő csoportok is ugyanolyan jogú tagjai a közösségnek, annak szerves részét képezik. A vertikális berendezkedésű társadalmak a kereszténység égisze alatt elmozdulnak a horizontális berendezkedés felé. A 13. században az uralom jogossága egy adott terület felett attól is függött, hogy a szóban forgó territórium felett az adott csoport mióta gyakorol hatalmat. A nemzetkarakterológia pedig a közösség „mi”-tudatának megerősítéséhez járult hozzá, hiszen tipizálta a csoporton kívül állókat, ezzel konkrétan önképet adott a csoporton belül elhelyezkedőknek. Mindez első körben a kereszténység felvétele kapcsán a pogány hagyományok elvetését eredményezte, hiszen a krisztianizáció volt az egyetlen legitimáló tényező. Később az elit a maga hatalmi és gazdasági érdekei mentén a még fellelhető ősi hagyományokat az ősiség bizonyítására használta, ami kifelé a megszerzett terület jogos birtoklását fejezte ki, befelé az alávetettek feletti uralom jogosságát bizonyította. Ehhez kapcsolódott a kiválóság, a

32 Perényi 1972, 88–95.

rátermettség, amely igazolhatta, az elit uralmát, különösen Kelet-Európában, ahol szembe kellett azzal nézni, hogy az alávetettek zöme is ugyanahhoz az etnikai közösséghez tartozott.³³

Tehát a fordulópont után érthetővé válik az az eszmei, politikai törekvés, amely komoly gazdasági érdekekkel társulva megalapozta Ámos feláldozásának felülrétegzését. A fordulópont előtti viszonyokra vonatkozóan eltérő álláspontokat találunk. Minket itt elsősorban a még pogány magyarság viszonyai érdekelnek, nem a közties (azaz Szent István államalapításától a 12. század végéig datálható) időszak központi ideológiája, amely erős egyházi támogatásra szorulván, irtotta a pogány hagyományokat, és mélységesen elítélt vagy agyonhallgatott minden nem kereszténységben gyökerező (végső soron tehát konkurens) legitimációs elemet. Ugyanis a XIV. századi krónikakompozícióban felbukkanó információ Álmos feláldozásáról tökéletesen beleillik ebbe a történeti eseménysorba, ahol a (13. századtól) önreflektáló politikai elit, a még meglévő pogány hiedelemvilághoz visszanyúlva, legitimációs bázisának kibővítését elvégzi.³⁴ Így a régi hiedelemvilág töredékei beemelődnek a központi ideológiába, és a korabeli „modern” nemzetszemléletben mint nemzetkarakterológiai elemek nyilvánulnak meg.³⁵ Másrészt a korábban említett gazdasági és társadalmi változások érdekelté tették a nemességet (például a birtokperek kapcsán), hogy az emlékezetben megőrzött pogány ősök, vagy a még pogány dinasztia alatti hőstettek (legyenek ezek valóságosak, vagy későbbi érdemek fiktív korábbra datálásának eredményei) újra fényt kapjanak, hivatkozási alappá váljanak a 13. század folyamán. (Ezzel pedig biztosítsák e pogány eredetű hagyománytöredékek bekerülését a későbbi krónika-szerkesztményekbe.) Természetesen ennek megvolt az a nem elhanyagolható vetülete, hogy a kis vagy közepes birtokú nemességhez tartozóknak sokkal inkább szükségük volt ilyen típusú legitimációs megerősítésre, mint a nagybirtokos nemesség tehető és jó kapcsolatokkal rendelkező tagjainak, hiszen sokszor velük szemben kellett bizonyítaniuk peres ügyekben. Ezért a minél régebbi hagyományok és a most (azaz a 13. századtól) már szalonképes pogány hiedelmekre való hivatkozás kiemelt jelentőséggel bírt. Így aztán felmerülhetett a gondolat – véleményem szerint –, hogy nem csak saját hagyományaikból meríthettek, hanem a még közszájon forgó ősi hagyományokból, amit a köznéptől „kölcsönözhetek”, és a köznép által való széles körben való ismertség nagyban erősíthette a legitimációs funkciót anélkül, hogy a nemzettestbe beemelték volna az adózó alattvalókat, „nemtelenekeket”, akik e pogány hagyományokat fenntartották.

33 Szűcs 1984, 83–93.

34 Itt kap különös jelentőséget az, hogy a folyamatba már nem csak az uralkodó család kapcsolódik be az egyházra támaszkodva, hanem a nemesség is, akiknek nemzeti hagyományai, noha zömében nem régebbiek Szent István koránál (Karácsonyi 1901, 165.), mégiscsak nemzeti hagyományok, amelyek itt-ott tartalmaznak pogány motívumokat.

35 Erdős [ms.] 2017, 12–13.

A társadalmi szerveződésből következő hatalmi struktúrák és a szakralitás a 10. században

Dienes István régészeti adatok alapján úgy látja, hogy a 10. században a magyarság vertikális szerveződésű társadalom volt. A társadalmi ranglétra csúcsán állt a fejedelem és a törzsfők. Az ő személyes, de önkéntes szolgálatában álltak a nemzetségfők, és ezen vagyonos csoportok alatt állt a saját közösségeikben meghagyott, tulajdonnal rendelkező köznép, amely kölcsönös szolgálati viszonyban állt a felettük elhelyezkedő csoporttal (a nemzetségfők gazdaságában teljesítettek feladatokat, katonáskodtak, cserébe megvédték javaikat és részesültek a zsákmányból). Ezt a szervezetet az urak birtokain tevékenykedő szolgák és a rabszolgák csoportja tette teljessé. Tehát a korabeli nomád (és még pogány) magyar közösséget a jogok és kötelezettségek kiterjedt hálója kapcsolta egymáshoz. A hatalom megszilárdítása érdekében az elit igyekezett a köznép körében a vérségi kapcsolatok dominanciáját leépíteni, és helyette a gazdasági alapon megszerkesztett, központosított uralmi rendszer kiépítését megerősíteni, a honfoglalás után a kalandozások hatására elért jelentős vagyoni különbségeket felhasználva egy vertikális függési rendszerbe betagolni az egész társadalmat. A törzsi és nemzetségi arisztokrácia törekvései egybevágtak a fejedelmi család érdekeivel, és tevékenységük együttesen a központi irányítás térnyerését idézte elő, és ezzel a század végére megteremtődtek az állam létrehozásának feltételei.³⁶

Deér József hasonlóan vélekedik, szerinte a honfoglaló magyarság a pásztornépek tipikus társadalmi tagolódását mutatja. Itt is hierarchikus rendszer leírását láthatjuk, ahol a kiemelkedő személyek sikereik révén maguk köré szervezik közösségük közelebbi rokon, majd távolabbi idegen csoportjait – ezeket a fiktív közösségi leszármazás ideológiája jellemzi. Befelé a közösség állandó súrlódásait kell megoldani, ezeket a bírói funkció ellátásával, a közös szokásjog alapján intézik. Kifelé pedig a biztonságot és a vagyonszerzés lehetőségét megteremtő hadirendszert építenek fel. Az újonnan csatlakozó vagy legyőzött csoportok mindig a társadalmi létra legaljára kerülnek. Együttműködésük a feladatmegosztásból adódik, és jogaik és kötelezettségeik aszerint változnak, hogy kapcsolatrendszerükben milyen közel állnak a közösség (törzs, vagy nemzetség) vezetőjéhez.³⁷

A 10. századi magyarságnál minden nemzetségnek lehetett totemisztikus hagyománya, amely a valós vérségi kapcsolatok híján egy közös, de fiktív összetartozástudatban integrálta a közösség régi és új tagjait. A magyar fejedelmi család nemzetségi hagyománya lassan elkezdett transzponálódni az egész magyar elitre. A magyarság eredethagyománya ettől ugyan különbözik (gondoljunk csak a csodaszarvas-mondára a vadászó testvérpárral és a nőrablás motívumára), és időben is előbbre tehető: egy olyan csoporttudat, amely archaikusabb és interetnikus érintkezések nyomát őrzi. Ettől függetlenül a hata-

36 Dienes 1972, 11–24.

37 Deér 2007, 10–14.

lom stabilitásához szükség volt egyrészt arra, hogy a fejedelmi család nemzetségi eredetmondája közismert legyen, másrészt egy fordított mechanizmusnak is működnie kellett: a hatalom csúcsán kellett maradni ahhoz, hogy a család eredetmondája (pozíciójából eredően) magas presztízsértékkel bírjon. Harmadrészt a vetélkedő származáselméleteket a szakralitás egyedüli birtoklásával kellett kiszorítania. A vezető elit nemcsak hierarchikus elsőséggel rendelkezett, de a Kazár Kaganátustól való függetlenedés folytán megnyílt az út a szakralitás kiépülésére a fejedelmi nemzetségben, amely igyekezett szakralitását általánosan elfogadtatni a magyar törzsszervezetben belül. Ezért a dinasztiában meglévő ős (Álmos) ismeretét használták fel a szakralitás megteremtéséhez. Úgy gondolom, hogy Álmos személye, mint a legfőbb vezető őse, tökéletesen alkalmas volt szakrális kiindulási alapnak. Ebben az esetben pedig teljesen mindegy, hogy Álmost feláldozták, és ez az információ rétegződött át, vagy a 10. század folyamán Álmos mint tiszteletre méltó őse emlékéből alakította ki feláldozásának történetét a magasabb legitimációs igényt támasztó dinasztia, és később ezt a – már – szakralizált (fiktív) eseményt rétegezték át. Mindenesetre olyan hagyományelemhez kellett nyúlnia a 13. századi írástudóknak, amely presztízsértékénél fogva elég szívósan tartotta magát, és általánosan ismert volt. Ilyen nem lehetett valamely előkelő nemzetség eredethagyománya, mert az csak lokális ismertséggel rendelkezhetett, és versenyben állt volna más előkelő nemzetség kellően plasztikus eredethagyományával. Csakis olyan jöhetett számításba, amely mögött kellően hosszú ideig állt kellően nagy erő, hogy elterjessze és fenn is tartsa. Erre pedig egyedül a politikai elit csúcsán álló Árpádok nemzetségi eredetmondája volt alkalmas, hiszen egyedül a hierarchia csúcsán való elhelyezkedés biztosította a hitelességet és a sikerességet, amely kívánatosságban/presztízsértékben öltött testet (ennek kései lenyomatát láthatjuk a 14. századi krónikakompozícióban).

Az a motívum, amely az uralkodó dinasztia (Árpádok) őseinek a nemzetség totemállatával való kapcsolatba hozása révén égi eredetet konstruál, és a totemős védelme alá helyezi a leszármazottakat, általánosan ismert lehetett a 10. század második felében. Azonban az elit mellett a népi emlékezet orális hagyománya is épp ilyen igényeket elégített ki, csak alacsonyabb társadalmi szinten. Az írás általános ismerete előtt a szájhagyománynak kiemelkedő jelentősége volt, és szívósan tarthatta magát, mint a tapasztalati tudás egyetlen hiteles továbbadási formája. Másrészt az elit nézeteivel nem egyező, vagy ízlésvilágától jelentősen elütő történeteknek is megvolt a maga közönsége, és igény mutatkozott a köznépi szemszögéből megfogalmazott tanulságok mitikus köntösben való megfogalmazására. Erre hozza fel példaként Mályusz Elemér a fehér ló mondáját, amelyben a haza birtokbavételének jogossága és a terület kiválósága fogalmazódik meg, azonban olyan, a pásztornépekre jellemző vándorlásmotívumba helyezve, amely a korábbi foglалásokra is érvényesen, tehát a Kárpát-medencén kívüli korábbi szállásterületre is vonatkoztatva mondja el, hogy az ősök mindig alkalmas területet szereztek népüknek. Ezzel áll szemben a 11. századi keletkezésű Ősgeszta rendkívül szemléletes megfogalmazása, hogy a magyarok korábbi hazája, *Scitia patria* szinte kietlen sivatag, mérges növényekkel és veszélyes állatokkal teli hely,

ami kiválóan illett a korabeli keresztény írástudó (és nyomában a már vallást váltott elit) szemléletéhez, miszerint a pogány magyarság ilyen érdemelt, és a tévelygésből őket kivezető egyháznak és az uralkodó családnak milyen sokat is köszönhet a már kereszténnyé tett nép. Mályusz szerint tehát a népnek is megvolt a maga kollektív emlékezete, anélkül, hogy magát azonos eredetű és egységes jogállású csoportként tekintette volna. Mályusz az elit mondavilágától elkülönülő népi hagyománynak tekinti a Botond-mondát is.³⁸ Mindez témánk szempontjából azért fontos, mert a szupremácia birtokosai elsősorban saját nemzeti őseik/hőseik mondai világából kölcsönvett elemekkel rakták tele a közösség történelmét, méghozzá mindig a korabeli elit ízlésvilágában megfogalmazva, de ettől függetlenül is létezett egy népi recesszív szemléletmód. Magától értetődően, az elit domináns volta miatt az elit öntudata (világértelemzése, kulturális beállítódása és önszemlélete) terjedt el és vált idővel az egész közösség mi-tudatának alapjává. Ezt azért fontos kifejtetni, mert az elit nem létezhet alattvalók nélkül, és annak ellenére, hogy a társadalmi presztízs okán a divat, a beszédmód, és a történelemszemlélet is felülről (az elit felől) lefelé hat (a köznép felé), ez mégsem teljesen egyirányú folyamat. Ezért aztán Álmos mint kiemelkedő ős alakját nem csak az uralkodó nemzetsége tarthatta fenn, hanem a magyar nép körében (akár különböző variánsokban) is élhetett az eredetmonda, illetve a köznép tudatában a jokulátorok által is fennmaradhatott. Azaz közismert volt, és általános ismertsége erősítette a legitimitációt. Így az uralkodó dinasztia szakralitásának megerősítésére ideális volt. Témánk szempontjából mellékes, hogy az Árpádokra vonatkozó híradás az uralkodó család körében volt közkeletű vagy „a parasztok hamis meséi, meg a regösök csacsogó énekei” által volt ismert. A lényeg, hogy világosan kapcsolódott az uralkodó családhoz, és Álmossal kapcsolatban a legendás születés és a leszármazottakra váró megjövendőlt hatalom, azaz az uralkodó dinasztia nemzeti hagyománya (a már említett transzponáció miatt) közismert lehetett az elit vagy az egész magyarság körében, miközben a népi hiedelmek és a nemzetségek eredetmondáinak töredékei is tovább élhettek. Ezért ideális alak az Árpádok nemzetségében Álmos és rituális feláldozása, vagy a későbbi, de alakjához kötött/költött legenda feláldozásáról. Ugyanis kiválóan alkalmas volt arra, hogy több mint háromszáz évvel halála után a még élő néphagyományok okán, a már keresztény elit, saját korabeli ízlésének megfelelően, az uralkodóház szakralitásának megerősítésére használja fel személyét. Ráadásul közismertsége révén a feláldozás motívuma megteremtette a közös élményt, amely a besenyő támadás elszenvedését az új haza megszerzésével köti össze, és biztosítékképp a szakralitás megújítását vagy megteremtését is elmondja, azaz egy negatív kollektív élményt egy pozitívval ír felül. Csepeli György fogalmazza meg nagyon kifejezően, hogy a bizonytalanság-redukció alapszükséglete az emberi pszichének, és az egyén viselkedését csoportközi helyzetben a csoport-hovatartozás fogja befolyásolni. Ez lehet kiscsoporti tagság, vonatkozási csoport vagy társadalmi nagycsoport-hoz tartozás. A hovatartozás kategóriájának pedig az én-hez

38 Mályusz 1963, 5–7.

kell kapcsolódnia, és a kapcsolódás mindig valamilyen közösen átélt történés, vagy csoportos élmény közvetítésével megy végbe.³⁹

Ez a csoportélmény lehet fiktív is, és itt találkozunk újra az Árpádok, mint csúcseleit nemzeti eredetmondájával, (a totemóssal, a leszármazás mitikus elemeivel, a dicső ősök történeteivel, és a leszármazottak kiválasztottsággal összekapcsolódó küldetéstudatával). Ez pedig, miután felülírja az elit konkurens eredethagyományait, a köznép körében igyekszik a konkrét vérségi kötődés és a népi eredethagyomány helyébe ültetni saját magát. Az írástudó egyházi személyek általi bibliai párhuzam felmutatásával pedig átrétegződés történt, krisztianizált formában funkcionált tovább az Árpád apjához tapadó információ. Így Álmos, a pogány ő, (újra) biztosította a szakralitást, immár keresztény leszármazottai dicsőségére.⁴⁰ ■

FELHASZNÁLT IRODALOM

- B. Szabó 2016.** B. Szabó János: Árpád honfoglalóinak 9–10. századi hatalmi szervezete steppetörténeti párhuzamok tükrében. *Történelmi Szemle*, LVIII. (2016) 3. sz. 355–382.
- B. Szabó–Sudár 2019.** B. Szabó János – Sudár Balázs: Kende és Gyula? A kettős fejedelemség teóriájától a forrásokig. *Századok*, 153. (2019) 5. sz. 927–964.
- Csepeli 1987.** Csepeli György: *Csoporttudat–nemzettudat*. Magvető Kiadó, Budapest, 1987.
- Deér 2007.** Deér József: *Pogány magyarság – keresztény magyarság*. Attraktor Kiadó, Mária-besenyő-Gödöllő, 2007.
- Demény 1996.** Demény István Pál: Emese álma. *Erdélyi Múzeum*, 58. (1996) 1–2. sz. 65–82.
- Dienes 1972.** Dienes István: *A honfoglaló magyarok*. Corvina Kiadó, Budapest, 1972.
- Dümmerth 1989.** Dümmerth Dezső: *Az Árpádok és a magyar szent-kultusz kialakulása*. Unió lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1989.
- Erdős [ms.] 2017.** Erdős Zoltán: *A premodern nemzetfogalom szerkezeti vázlata*. Pécs, 2017.
- Ferdinandy 1941.** Ferdinandy Mihály: *Mi magyarok. Tíz tanulmány a magyar történelemből*. Rózsavölgyi és Társa, Budapest, 1941.
- Györffy 1984.** Györffy György: Honfoglalás és megtelepedés. In: Székely Gy. – Bartha A. (szerk.): *Magyarország Története I/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 575–650.
- HKÍF** Kristó Gyula et al. (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. (Szegedi Középkor-

39 Csepeli 1987, 145–161, 283–286.

40 Azt már csak szigorúan zárszóként jegyzem meg, hogy nem olyan régen mondják egyes kutatók az Anonymus féle mondai hagyomány egyik részéről – ahol egyébként Álmost választják fejedelmé, és hűséget esküsznek neki –, hogy szintén krisztianizált köntösben (a bibliai Ruth könyvére visszamenő formulákkal) feltűnő nomád legitimációs elemről van szó. A fejedelemsé és parancsolóvá fogadás esküsző szövege megőrződött a *Dzsingisz-legenda könyvében*, ami szinte szó szerinti egyezést mutat a mi Anonymusunk Álmosra vonatkozó szöveghelyével. A szervezőkészség mint kataklizma után megmutatkozó alkalmassági jegy az, ami kidomborodik a vezérré választásnál, amikor a nemzetségek szolgálatukról biztosítják Dzsingiszt (B. Szabó 2016, 366.).

- történeti Könyvtár 7.) Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1995.
- Ipolyi 1929.** Ipolyi Arnold: *Magyar mythologia*. I. Zajti Ferencz, Budapest, 1929.
- Ivanics 2004.** Ivanics Mária: A Nogaj Horda – a nomád birodalomszervezés egyik lehetséges útja. In: Balogh László – Keller László (szerk.): *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 21.) Budapest, 2004. 151–163.
- Karácsonyi 1901.** Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. 3/1. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1901.
- Kmoskó 2000.** Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről*. Földrajzi irodalom I/2. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 13.) Balassi Kiadó, Budapest, 2000.
- Kristó 1997.** Kristó Gyula: *A magyar nemzet megszületése*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1997.
- Kristó 2002.** Kristó Gyula: *Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002.
- Kristó 1970.** Kristó Gyula: Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. *Etnographia*, 81. (1970) 1. sz. 113–135.
- Mályusz 1963.** Mályusz Elemér: A haza és a nemzet a magyarországi feudalizmus első századaiban. *Történelmi Szemle*, 6. (1963) 1. sz. 4–10.
- Moravcsik 2003.** Moravcsik Gyula: *Bíborbanszületett Konstantín. A birodalom kormányzása*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2003.
- Perényi 1972.** Perényi József: A magyar „nemzeti öntudat” fejlődése a 11–13. században. In: Spira György – Szűcs Jenő (szerk.): *Nemzetiség a feudalizmus korában. (Értekezések a történettudomány köréből 64.)* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 83–101.
- Róheim 1917.** Róheim Géza: A kazár nagyfejedelem és a turulmonda. *Etnographia*, XXVIII. (1917) 58–99.
- Róna-Tas 1997.** Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*. Balassi Kiadó, Budapest, 1997.
- SRH I.** Emericus Szentpétery (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum*. I. Nap Kiadó, Budapestini, 1937. (reprint)
- Szántó 1997.** Szántó Richárd: A királyi hatalom isteni eredete a nyugati politikai gondolkodásban az 5–8. században: a királyi hatalom legitimációjának főbb teóriái. *Aetas*, 12. (1997) 2. sz. 137–160.
- Szovák 2015.** Szovák Kornél: Gondolatok a magyar őstörténet latin nyelvű kútfőiről. In: Kiss Anna Flóra (szerk.): *Az Avicenna Közel–Kelet Kutatások Intézete Évkönyve 2013–2014, I.* Avicenna Közel–Kelet Kutatások Intézete, Piliscsaba, 2015 139–150.
- Szűcs 1984.** Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.
- Thoroczkay 2020.** Thoroczkay Gábor: *A középkori Magyarország. Állam és ideológiák*. ELTE BTK, Budapest, 2020.
- Tóth 1988.** Tóth Sándor László: Az etelközi magyar–besenyő háború. *Századok*, 122. (1988) 4. sz. 541–576.
- Tóth 2015.** Tóth Sándor László: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2015.

- Uhrman 1988.** Uhrman Iván: Az ősmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez. *Történelmi Szemle*, 30. (1988) 2. sz. 206–226.
- Vékony 1987.** Vékony Gábor: Egy kazár felirat a Kárpát-medencében. *Életünk*, 25. (1987) 4. sz. 378–384.
- Veszprémy 2004.** Veszprémy László: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. *Századok*, 138. (2004) 2. sz. 325–347.
- Zimonyi 2012.** Zimonyi István: *Középkori nomádok-korai magyarok*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 27.) Balassi Kiadó, Budapest, 2012.
- Zimonyi 2014.** Zimonyi István: *A magyarság korai történetének sarokpontjai. (Elméletek az újabb irodalom tükrében.)* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 28.) Balassi Kiadó, Budapest, 2014.

ABSTRACT

Álmos as a dynastic ancestor and the sacrality of the Árpád dynasty

This study points out that the information about Álmos being sacrificed is not only the conclusion drawn from two explanations that are incompatible on every level. Changes in the economic, political and cultural context modified the constant need for legitimacy from one period to the next. After the foundation of the state, the new establishment sought to distance itself from any element of the previous structure which the elite considered to be in conflict with the new system in any sphere of life. Due to the changes in the new system, by the 13th century the former pagan traditions and elements of legitimacy that were still in existence could be used by the elite of the time to serve their current needs. We have no contemporaneous data on 10th-century sacrality, so I have presented the social organisational structures of the relations before the foundation of the state, since it is the understanding of these concepts that can give us a realistic idea of the group-forming mechanisms at work in 10th-century Hungary and the construction of sacrality within this framework. In reviewing all this, I have come to the conclusion that the information that has survived about the death of Álmos has undergone a process of layering. The information, originating from the 10th century, can be traced back to two sources: one that may have known of the death of Álmos at the time of the conquest, and the other that possibly knew of the ritual sacrificing of Álmos. The emphasis is on Álmos as a dynastic ancestor. In the 13th century, this information may have been presented in a Christian guise. Thus the opposition can be resolved and placed in a series of inter-reflecting changes of eras, where things are cyclically embraced or rejected.

KEYWORDS: Álmos, sacrality, pagan rites, Christian traditions, re-stratification, legitimation, vertical society